

THE ARMENIAN CHURCH

Nova knjiga Njegove Svetosti Arama I., katolikosa Katolikata Velike kuće Cilicije: *The Armenian Church – An Introduction to Armenian Christianity*, uglednog duhovnog crkvenog poglavara i pobornika ekumenizma iz Libanona, svojevrsni je uvod u armensko kršćanstvo, kako i stoji u njezinu podnaslovu. Opsegom knjiga džepnog formata od 241 stranice, koju je kvalitetno dizajnirao Hovig Garabed, tiskana je u nakladi Armenskog katolikata Cilicije u Anteliasu, u Libanonu, 2016. godine. Knjiga je posvećena milijunu i pol Armenaca stradalih u Armenskom genocidu 1915. i kanoniziranih 23. travnja 2015. godine. Knjiga sadrži deset poglavlja: Povijesni uvod; Hijerarhijski ustroj; Osnove vjere; Bogatstvo duhovnosti; Kulturna aktivnost; Socijalni rad; Obrazovna uloga; Ekumenski angažman; Narodna Crkva i, naposljetku, Promjene i prioritete. Uz bilješke pri kraju knjige tu su i prilozi: mapa kršćanstva, transliteracija armenske abecede, stablo crkvenog razvoja, sjedišta katolikata, popis katolikosa.

U predgovoru autor ističe svoju nakanu da ovom knjigom, svojevrsnim priručnikom, širu javnost upozna s Armenskom Crkvom i njezinom povijesti, kao i s njezinom ulogom u kršćanskoj misiji u cjelovitosti kršćanstva. Knjiga je upućena svakome tko želi učiti o povijesti i sadašnjem trenutku Armenske Crkve. Radi se prije svega o opisu, a ne o analizi, a svako poglavlje opisuje određene značajke Armenske Crkve. Stoga knjiga nije popraćena bilješkama, nego nizom priloga na kraju knjige, uz izabrani popis literature i Hubschmann-Meilletov sustav transliteracije armenskih osobnih imena i ključnih riječi na latinici.

U uvodu autor razlaže položaj Armenske Crkve, koja pripada zajednici Istočnih pravoslavnih (pravovjernih) prekalcedonskih crkava, koju čine: Armenska, Koptska, Sirijska, Etiopska, Indijsko-malabarska i Eritrejska Crkva. Uza sve kulturne, liturgijske i ostale različitosti ispovijedaju istu vjeru i dijele ista zajednička doktrinarna učenja te su u potpunom sakramentalnom zajedništvu. Armenska Crkva (*Hayastaneac' Eketec'î*) koristi se još i nazivom Armenska grgurovska Crkva (*Hay Lusaworč'akan Eketec'î*) ili punim nazivom (*Hayastaneac' Ařal'elakan Eketec'î*). Naziv Armenska Pravovjerna (Pravoslavna) Crkva (*Hay Uřap'ar Eketec'î*) rabi se samo u među-crkvenim odnosima i u ekumenskom pokretu kako bi se identificirao njezin položaj u povijesnom razvoju kršćanstva; sam autor predlaže korištenje naziva Armenska Crkva (*Hay Eketec'î*), jer on označava crkvu Armenaca ma gdje se oni nalazili. Armenska Crkva

također označava mjesto gdje je Crkva nastala, jer je armenski narod od samih početaka bio izvrnut pogromima i raseljavanjima, te je fenomen dijaspore konstantna realnost Armenaca. Prvi veliki val iseljavanja zbio se u 10. stoljeću, iz Armenije u pokrajinu Ciliciju. Potom su slijedila tri velika vala iseljavanja: prvi nakon pada armenskog Kraljevstva Cilicije godine 1375., drugi nakon podjele Armenije između Osmanskog Carstva i Perzijskog Carstva godine 1638., treći tijekom Armenskog genocida godine 1915. Nakon utemeljenja nezavisne Armenije 1991., uslijedio je, povijesnom ironijom poslijekomunističkog društva, veliki val ekonomskog iseljavanja.

Porastom iseljništva i globalizacijom mijenja se i teritorijalni ustroj Crkve: Armenska Crkva, kao lokalni entitet, postaje Crkva Armenaca, kao globalni realitet. Danas u svijetu živi oko deset milijuna Armenaca, od kojih 95 % pripada Armenskoj Crkvi, a ostali pripadaju Armenskoj Katoličkoj i Armenskoj Evangeličkoj Crkvi. Većina Armenaca živi u iseljništvu, gdje su organizirani u zajednicama potomaka preživjelih iz Armenskog genocida i nedavnih ekonomskih iseljenika iz Armenije. Armensko iseljništvo je u stalnom pokretu, ali većina Armenaca živi na Bliskom istoku, u Istočnoj i Zapadnoj Europi te u Sjevernoj i Južnoj Americi.

Poglavlje s pregledom armenske povijesti izvrstan je kompendij dugog trajanja Armenske Crkve, koje je podijeljeno na trinaest glavnih razdoblja. Prvo razdoblje obuhvaća apostolsko djelovanje svetih Tadeja i Bartula u I. st. Drugo razdoblje je vrijeme progona i rasta Crkve u II. i III. st. Treće razdoblje je vrijeme institucionalizacije Armenske Crkve, kad godine 301. armenska nacija postaje prva nacija na svijetu koja je službeno primila kršćanstvo kao državnu vjeru. Četvrto razdoblje je zlatno razdoblje, kada se provodi armenizacija kršćanske vjere, uspostavlja armenska abeceda u 5. stoljeću i razvija književnost. Peto razdoblje (6. i 7. st.) vrijeme je kada Armenska Crkva udara temelje svoje neovisnosti i doktrinarnog učenja, što je reakcije na Sabor u Kalcedonu. Šesto razdoblje, od 7. do 9. stoljeća, vrijeme je stagnacije i arapske dominacije. Sedmo razdoblje obuhvaća 9. i 10. stoljeće, vladavinu dinastije Pakraduni, kada dolazi do oporavka i razvoja monaštva. Osmo razdoblje, cilicijsko razdoblje, od 11. do 14. stoljeća, poznato je kao srebrno razdoblje u armenskoj povijesti. Deveto razdoblje, 15. i 16. stoljeća, mračno je razdoblje armenske povijesti i krvave osmanske represije. Deseto razdoblje, 17. i 18. stoljeća, vrijeme je duhovne i kulturne obnove, tiskanja armenske Biblije i najvažnijih vjerskih knjiga. Jedanaesto razdoblje, 19. stoljeća, obilježeno je obnovom položaja Armenske Crkve u Osmanskom Carstvu kao predstavnika nacije.

Dvanaesto razdoblje, koje uključuje 20. stoljeće, može se označiti kao vrijeme mučeništva, preživljavanja i obnove. Nakon Genocida Armenska Crkva u dijaspori prepoznala je svoju duhovnu vitalnost u misionarskom djelovanju. U Armeniji pod Sovjetima Armenska Crkva je teško stradala. Naposlijetku, posljednje, trinaesto razdoblje označeno je obnovom samostalnosti Armenije godine 1991., samoodređenjem Arcaha (Gornjeg Karabaha) godine 1991., obilježavanjem 1700. obljetnice primanja kršćanstva 2001. i kanonizacijom žrtava Genocida godine 2015. To trinaesto razdoblje doba je renesansne armenskog naroda.

Drugo poglavlje bavi se crkvenim ustrojem, koji se temelji na čvrstoj hijerarhiji od apostolskih vremena, od razdoblja prvih biskupa do sv. Grgura Prosvjetitelja, prvog katolikosa. Autor na sažet način objašnjava hijerarhiju Armenske Crkve s katolikosom (*kat'otikos*) na čelu, koji se još naziva i vrhovnim svećenikom (*k'ahanayapet*), vrhovnim biskupom (*episkoposapet*) i poglavarom nacije (*azgapet*). Katolikos se bira iz Nacionalnog predstavničkog sabora, sačinjenog od dvije trećine laika i jedne trećine svećenika iz svih dijeceza i svih staleža. Svi biskupi, bez obzira na dob, mogu biti birani. Glavna zadaća katolikosa je zaredivanje biskupe i posvećivanje ulja. Obred posvete katolikosa započeo je u 9. stoljeću, uz nazočnost najmanje triju biskupa, a obred ustoličenja novog katolikosa istovjetan je obredu ustoličenja drevnih armenskih kraljeva.

Patrijarh je ustoličen, a nije posvećen, te ima lokalne ovlasti. Patrijarh Jeruzalema bira se iz Bratovštine patrijarhata, a carigradski patrijarh bira se iz skupštine svećenstva i laika delegata svih crkvenih župa svoje crkvene jurisdikcije; otegotna okolnost je što su turske vlasti godine 1971., zatirući temeljna vjerska prava, zatvorile Bogosloviju. Titula nadbiskupa (*ark'episkopos*) počasna je titula starijeg biskupa koju mu podjeljuje katolikos za njegovo dugo služanje ili u slučaju prostrane dijeceze, kada mu se pridružuje pomoćni biskup. Biskupa (*episkopos*) posvećuje katolikos uz asistenciju dvojice biskupa, a mogu se imenovati i biskupi za nedijecezanske djelatnosti. *Varatabed* označava crkvenog doktora, odnosno učitelja. To je akademska titula koju celibatnom svećenstvu podjeljuje sam katolikos. Taj svećenički red sastoji se od dva podreda: niži *vartabed* obuhvaća četiri stupnja, a viši *vartabed* (*cayragoyn*) sastoji se od deset stupnjeva. Kandidatima se predaje štap koji na vrhu ima dva zmijska lika, koji označavaju hrabrost i mudrost, nad kojima je križ. Postizanje tog crkvenog reda podrazumijeva pisanje disertacije; celibatni svećenici mogu postati biskupi i bez ovih redova. Celibatnim svećenstvom (*abetay*) naziva se redovničko svećenstvo;

redovnici u većini žive u samostanima i posvećeni su obrazovnom i misionarskom radu. U posebnim slučajevima mogu imati i pastoralne zadaće u biskupiji. Katolikos, biskupi, vartabedi i redovnici se ne žene, a celibat se u Armeniji uvriježio u 5. stoljeću. Uz celibatno svećenstvo postoje i svećenici koji se žene (*k'ahanay*), a služe na župama i za višegodišnji predani rad dobivaju naslov nadžupnika (*awag k'ahanay*), te đakoni. Autor razlaže cjelokupan složen sustav oslovljavanja svećenstva po njihovu rang u kao i sustav obrazovanja u katolikovima i patrijarhatima Armenske Apostolske Crkve. Posebno je zanimljiv detaljan opis unutarnjeg ustroja upravnih tijela Crkve. Za čitatelje je važan pregled povijesti hijerarhijskog ustroja. Tako se Katolikat svih Armenaca, odnosno Sveta Stolice u Etchmiadzinu, naziva katkad i Katolikatom Etchmiadzina, dok se Katolikat Velike kuće Cilicije katkad naziva i Katolikatom svih Armenaca u Ciliciji ili Katolikatom Sisa. Sv. Grgur Prosvjetitelj bio je prvi katolikos, a zbog nemirne i teške povijesti sjedište Katolikata se pred osvajačima premještalo. Prije utemeljenja Sv. Etchmiadzina, sjedište Armenske Crkve bilo je u Ardazu (43. – 300.), odakle se selilo u Vagharshabad (302. – 485.), Tvin (485. – 927.), Aghtamar (931. – 949.), Aragin (949. – 992.), Ani (992. – 1062.), Sebastiju (1051. – 1057.), Tawplur (1062. – 1072.), Dznamtavi (1072. – 1119.), Shougr (1105. – 1120.), Dzovk (1116. – 1147.), Hromklu (1147. – 1293.) te u Sis (1293. – 1915.). Nakon pada Kraljevstva Cilicije 1375., koje postaje poprište borbi između Seldžuka, Tatara i Mameluka, te zbog postojanja prozapadne i konzervativne struje, u relativnom zatišju u poharanoj Armeniji dolazi do podjele, i Giragos I. Virabetsi (1441. – 1443.) vraća se u Sv. Etchmiadzin, a katolikos Krikor IX. Musabegiants (1493. – 1446.) postaje katolikosom Sisa; u Armenskom genocidu 1915. godine potonji je s ostatkom naroda i svećenstva morao izbjći u Antelias, predgrađe Beiruta u Libanonu. Odnos dvaju katolikosa bio je vrlo složen kad su bili razdvojeni na područjima dvaju carstava, Osmanskog i Ruskog, a poglavito u vrijeme kad se djelić povijesne Armenije našao u sastavu SSSR-a i kada je Katolikat Cilicije obavljao pastoralni rad kod protusovjetske dijaspore. Primat i čast (*primus inter pares*) pripada Sv. Etchmiadzinu, što je Katolikat Velike kuće Cilicije uvijek priznavao, s time što je katolikos Karekin II. izjavio da dva katolikata u armenskom narodu egzistiraju od godine 1441. kao odvojene i suverene stolice, koje, respektirajući jedna drugu, moraju sinkronizirano zajednički djelovati na dobrobit armenskog naroda.

U poglavlju o osnovama vjere autor na didaktičan način čitatelju razlaže osnove vjerske istine, temelje Crkve – Sveto pismo i svetu predaju rane Crkve, kao esencije na kojima se temelji Armenska

Crkva: Sveto pismo, ekumenski sabori (Niceja 325., Carigrad 381., Efez 431.) i mjesni crkveni sabori. Dominanta armenske crkvene teologije je kristocentričnost i Nicejsko-carigradsko vjerovanje. Također, Crkva ispovijeda vjerovanje koje je kombinacija Atanazijeva i Nicejskog tijekom obreda ređenja biskupa i svećenika te večernjih sati časoslova, a Apostolsko vjerovanje na početku obreda krštenja. U armenskoj teologiji Krist je transcendentalan, imanentan i trojstven. Armenska Crkva nije monofizitska i eutihijevska Crkva, već ima solidnu osnovu za kristološki konsenzus s Pravovjernom (*Easter Orthodox*), Istočnom pravovjernom (*Oriental Orthodox*) i Katoličkom Crkvom. Armenska Crkva je sljedbenica naučavanja sv. Ćirila Aleksandrijskog o shvaćanju jedne naravi kao jedne hipostaze – Boga Logosa koji je utjelovljen. Svakako, ovo sintetsko poglavlje valjalo bi i prevesti za studente bogoslovija u Hrvatskoj, kao kompendij suvremenog službenog stava Armenske Crkve.

Poglavlje o duhovnom bogatstvu čitatelja vodi kroz sustav liturgije Riječi i sv. Euharistije. Blagdani se dijele na nedjeljne, povezane sa životom Našeg Gospodina Isusa Krista, potom slijede Gospini blagdani, posvetni blagdani (sv. Križ, Iznašašće sv. Križa, Uzvišenje sv. Križa, Križ iz Varaga, koji komemorira uspomenu kad je katolikos Nerses (650.), proglasio prvu nedjelu, koja pada do 20. rujna, kao blagdan u spomen iznašašća čestice sv. Križa), potom blagdan Nove nedjelje, blagdan Svjetske Crkve, blagdan sv. Etchmiadzina, blagdan Shoghagat i blagdan Arke. Uz velike blagdane te svetačke dane postoji još pet velikih blagdana: Svetohranište (*Tatawar*), Bogojavljenje, Uskrs, Preobraženje te Iznašašće i Uzvišenje sv. Križa. Slijedeći tradiciju rane crkve, Armenska Crkva slavi Božić 6. siječnja, a u tom slavlju slavi također i blagdane Isusova krštenja i Bogojavljenja (*Astuacayaytnut'iwñ*). Liturgija na dan Bogojavljenja pri kraju sv. Mise obuhvaća blagoslov vode s križem, koja se vjernicima dijeli da je piju. Isto tako, Armenska je Crkva transformirala neke poganske običaje u svoj sustav, poput Svetkovine ruža (*vardavar*), kao blagdana Preobraćenja te blagoslova grožđa na blagdan Uznesenja Blažene Djevice Marije. Iscrpno poglavlje donosi sve kategorije liturgijskih knjiga, sv. sakramente (*xorhurd*), kao i važnost specifičnih armenskih duhovnih posebnosti, sv. Murona (*surb miwron*), štovanje sv. slika, kamenih križeva (*xac'k'ar*), crkvene glazbe i orgulja te liturgijskog ruha (*cisakan*), liturgijskog posuđa, štovanje relikvija, crkvene arhitekture, armenskog kalendara (armenska Nova godina započinjala je 11. kolovoza s početnom 552. godinom; od 1923. u upotrebi je gregorijanski kalendar).

Kulturna djelatnost Armenske Crkve duša je armenske nacije, osobito prijevod Svetog pisma na armenski jezik (prvi prijevod, sa

sirijskog, zbio se 411. godine, drugi, prijevod Sedmokrznjija s grčkog, 434. godine). Armensko Sveto pismo sadrži 39 knjiga Starog zavjeta i 27 knjiga Novog zavjeta; apokrifne knjige prevedene su u 8. st., a u Armenskoj Crkvi su u upotrebi od 12. stoljeća. Armenska kultura u trajnom je dijalogu s dijasporom i kulturama u kojima ona obitava. Osim nekoliko pokušaja tijekom 16. i 19. stoljeća, armenski crkveni oci nisu prevedeni na zapadne jezike sve do XX. stoljeća. Autor je nabrojio najvažnije armenske književnike i crkvene naučitelje, poput: Krikora Lusavoricha (sv. Grgura Prosvjetitelja), Movsesa Khorenatsija (oca armenske historiografije iz V. stoljeća), himnologa katolikosa Gomidasa iz VII. stoljeća, astronoma i matematičara Ananiju Shiragnatsija iz VII. stoljeća, najvećeg armenskog pjesnika svih vremena Krikora Narekatsija iz X. stoljeća, te druge istaknute Armence, sve do naših dana. Isto tako u ovom su poglavlju obrađeni tiskarstvo, glazba i slikarstvo. Nakon Armenskog genocida preživjelo je samo 30 000 srednjovjekovnih kodeksa (od 6. do 9. stoljeća), od kojih su polovica iluminacije i čuvaju se u armenskim knjižnicama u Erevanu, Veneciji, Beču, Jeruzalemu, Antelisu, Bzommaru, Alepu i Novoj Julfi. Tijekom cilicijskog razdoblja armenska umjetnost izrade minijatura postigla je svjetski ugled stapanjem gotičkoga i bizantskog slikarstva; minijature su izrađivali umjetnici poput Torosa Roslina, Sarkisa Bidzaka, Krkora Mlichetsija, najviše tijekom XIII. i XIV. stoljeća. Prvi armenski tiskar Hakob Meghabard u Mlecima je 1512. godine tiskao prvu armensku knjigu. Armenko novinarstvo rođeno je 1794. u Madrasu u Indiji, gdje su tiskane prve armenske novine, *Azdarar*. Crkvena glazba nezamisliva je bez utjecaja folklorne glazbe, poput glazbe Sayat-Nove iz XVIII. stoljeća, ili armenskog mučenika iz vremena Genocida, skladatelja Gomitasa Vartabeda, ili nadbiskupa Z. Aznavouriana.

Poglavlje o društvenim akcijama Armenske Crkve, odnosno društvenom angažmanu, ističe dijakoniju, služenje svom narodu, ne samo u materijalnom nego i u duhovnom smislu, što je od samog utemeljenja Crkve uzrokovalo postojanje ministarstva dijakonije, bliskog poimanju *Caritasa* u Katoličkoj Crkvi. Prikaz društvenog i humanitarnog angažmana Armenske Crkve iznimno je zanimljiv u dinamičkoj interakciji dijakonije i obrazovanja, kao i armenske dijaspore. Sve institucije Armenske Crkve, od sirotišta do starijih domova imaju svoje korijene u razdoblju zbrinjavanja preživjelih Armenaca u masakrima u Osmanskom Carstvu, 1896., 1908., 1915. i dalje. Isto tako bila su utemeljena brojna armenska potporna društva, među kojima posebno mjesto zauzima Armensko krovno dobrotvorno društvo (AGBU) iz 1906. godine.

Obrazovna uloga jedno je od temeljnih poslanja Armenske Crkve, jer Crkva promiče kršćanske vrijednosti kroz obrazovni sustav, ostvarujući tako svoju misionarsku djelatnost. To je osnovnim razlogom podupiranju i razvoju mreže obrazovnih institucija. Od samih početaka temeljno je načelo bilo usadivanje kršćanskih načela u armenskog muškarca i ženu, usadivanje ljubavi prema armenskoj domovini i domovinskim vrijednostima u skladu s kršćanskim postulatima. Crkva je uvijek uključena u sve bitne elemente armenskog društva pa je obrazovanje njezin temelj. Samostani su oduvijek bili središta obrazovanja, poput Dateva, Sgevre, Klatsora, Nareka, Anija i mnogih drugih. Nakon uništavanja armenskog javnog školstva tijekom Armenskog genocida, armenski narod u dijaspori utemeljio je cijeli niz novih institucija i, primjereno zemlji u kojoj se nastanio, prilagodio je armensku nastavnu osnovu (*curriculum*) – učenja temeljnih znanja, poput jezika, povijesti, kulture i vjeronauka – svojoj okolini.

Biti Armenac – to znači biti kršćaninom, i stoga vjeronauk osigurava očuvanje armenskog identiteta u stranom okruženju. Katolikos Aram I. ovom je knjigom pružio vrlo zanimljiv pogled u samu bit armenskog naroda, važnost očuvanja obitelji i osnova kršćanskog obrazovanja, a to su prije svega: obitelj, škola, nedjeljna škola i sama Crkva. Kršćansko obrazovanje srce je svakog naroda i na temelju evanđeoskog naučavanja osigurava opstanak na vjetrometini sekulariziranih društava u nastojanju integracije crkvene nastavne osnove u državnu nastavnu osnovu.

Ekumenski angažman Armenske Crkve povezan je s prvom crkvenom podjelom godine 451., na crkvenom saboru u Kalcedonu, te s kasnijim crkvenim podjelama i stvaranjem Armenske Katoličke Crkve i Armenske Evangeličke Crkve. Tijekom razdoblja postojanja Cilicijskog Kraljevstva katolikos Narses Milostivi (1166. – 1173.) i nadbiskup Narses Lampronatsi (1153. – 1198.), pokušali su uspostaviti ekumenski dijalog između Istočne i Zapadne Crkve, te je stoljećima Crkva Cilicije nosila ekumensko iskustvo zblizavanja s ostalim crkvama. Odnos s istočnim Pravovjernim (Pravoslavnim) crkvama, blizak zbog doktrinarnog i teološkog učenja, intenzivirao se u posljednje vrijeme. Tako je na poticaj cara Hailea Selasija 1964. organizirana konferencija istočnih Crkava. Isto tako godine 1995. Anba Shenouda III., patrijarh Koptske Crkve, i Zakka Iwas II., patrijarh Sirijske Crkve, utemeljili su savez Armenske, Koptske i Sirijske Crkve. Vrlo je zanimljivo poglavlje o odnosu Armenske Crkve s Istočnom i Katoličkom Crkvom. Za hrvatskog čitatelja na jednome su mjestu taksativno navede crkvene razlike, od euharistijske pretvorbe (transupstancija) u Katoličkoj Crkvi do metaforičke pretvorbe

u Armenskoj Crkvi, dogme o Bezgrešnom začecu, za koje Armeni tvrde da vrijedi samo u slučaju Kristova rođenja, a ne i rođenja Djevice Marije od sv. Ane, pa sve do nepriznavanja postojanja Čistilišta. Formalni dijalog s anglikancima započeo je 1993. Armenska Crkva je u svjetskom ekumenskom pokretu i članica je Svjetskog sabora crkava (WCC), Srednjoistočnog sabora crkava (MECC), Sabora europskih crkava (CEC) i Kršćanske konferencije za Aziju (CCA). Poglavlje o ekumenskom angažmanu iznimno je zanimljivo jer približava čitatelju jedan poseban vid kršćanskog suživota u različitosti i daje povijesni pregled armenskih katolika i evangelika. Crkveno jedinstvo Božji je dar, a podjele su nastale zbog povijesnih okolnosti; u očima Arama I. Crkva je jedna i nedjeljiva, ona je jedinstvo u različitosti i različitost u jedinstvu. Armenski teolog iz XII. stoljeća Nerses Lampronatsi napisao je: „Kroz razne jezike svi kršćani ispovijedaju istog Krista, i mi vjerujemo kako svi kršćani pripadaju istoj Kristovoj Crkvi. Kada kršćanin moli u Španjolskoj, on moli i za mene... Svi smo mi u Isusu Kristu i Isus Krist je u svima nama...”

Narodna Crkva kohezijski je čimbenik armenskog naroda, jezikom, abecedom, vjerom i kulturom. Dva procesa, kristijanizacija Armenaca i armenizacija kršćanstva, bila su iznimno bitna za Armence. Kršćanska vjera postala je snažan nacionalni identitet-ski čimbenik i iz nje su Armeni stoljećima crpili snagu za svoj opstanak. Crkva je ujedinjujući čimbenik Armenaca, između procesa desovjetizacije Armenaca i raspršene armenske dijaspore. Isto je tako zanimljivo armensko iskustvo između Crkve i Države.

Poglavlje o izmjenama i prioritetima obrađuje Crkvu u procesu globalizacije i izazovima sadašnjice. Naglašena je uloga potrebe rada s mladima u očuvanju kršćanskih vrijednosti, a ne pretvaranje Crkve u muzej, što uključuje reformu pastoralna u dinamični rad s mladim generacijama u očuvanju duhovnoga i nacionalnog blaga. Naglašena je potreba unutarnje nove evangelizacije, socijalnog služenja, kršćanskog obrazovanja i izgradnje novoga kršćanskog društva koje se može nositi s novim izazovima. Prije svega, osnovne kršćanske vrednote treba ugraditi u svakodnevni život, stalno se boreći sa sekularizmom i komunističkim naslijeđem. Novi apostolat potreban je radi stalnog rasta u vjeri, a autor isto tako naglašava potrebu redefinicije nacionalnog identiteta Crkve i njezine obnove. Na kraju naglašava kako Armenska Crkva mora pristupiti promjenama vrlo ozbiljno te odgovoriti na izazove vremena u skladu s očuvanjem kršćanskih vrednota.

Svakako, knjiga crkvenog poglavara Armenske Apostolske Crkve Katolikata Velike kuće Cilicije Arama I. svojevrsni je priruč-

nik, ali i presjek armenskog društva u dijaspori, jer je to njegova Crkva od 1915. godine. Na jednome mjestu čitatelj nalazi sažet prikaz armenske duhovnosti, dobiva osnovne informacije o povijesti i duhovnosti, ali i o sadašnjem trenutku jednoga mučeničkog kršćanskog naroda. Valja podcrtati da Njegova Svetost Aram I. pokušava ustanoviti sjedište Armenske Crkve u Sisu (današnjem gradu Kozanu, u Turskoj), u kojem je prijašnje sjedište, poput svih drugih crkava njegova Katolikata u Turskoj, razrušeno. Njegova Svetost Aram I. je crkveni poglavar ostatka svoga naroda koji je preživio pogrome u Turskoj: marševe smrti, koncentracijske logore, bitku za Musa Dagħ te serije pokolja. Ostatak ostataka Armenaca iz Cilicije pastva je kojom upravlja Aram I., koji je ne samo crkveni poglavar nego i etnarh svog naroda u Libanonu, stožerna figura samobitnosti i očuvanja svoje nacije u izbjeglištvu već 102 godine. Knjiga *The Armenian Church* prije svega bi trebala biti obvezno štivo za sve one koje zanima armenska kultura i civilizacija te za kršćane na Bliskom istoku.

Vinicije Lupis